

7. Wojciech Musiał, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004*. Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, 2013. 320 s.
8. GUS RP. URL: stat.gov.pl/en,%20https://stat.gov.pl
9. Polska. URL: <https://odin.opendatawatch.com/Report/countryProfileUpdated/POL?year=2020>.
10. OECD.Stat. URL: <https://www.oecd.org/poland/https://stats.oecd.org/Index.aspx?queryid=82342>
11. Fundacja CBOS – strona główna. URL: https://www.cbos.pl/PL/badania/metody_realizacji.php
12. Well-Being. URL: www.oecd.org/measuringprogress – www.oecd.org/howslife – www.oecdbetterlifeindex.org. Rjywtgwss
13. Pisani-Ferry C.J. Program przyjęty w Lizbonie. Strategia Lizbońska – przyczyny niepowodzenia. URL: <https://bibliotekanauki.pl › full-texts › 2020/12/13pdf>
14. European Council, Presidency Conclusions, Brussels, 2005. 22 and 23 March.
15. Kok review of Lisbon strategy: excellent on diagnosis, weak on remedies, 2004. 3 November. URL: <http://www.euractiv.com/print/innovation>
16. Göteborg European Council, 15 and 16 June 2001, Presidency Conclusions; cz. II: A Strategy for Sustainable Development. S. 4–8. URL: http://ec.europa.eu/governance/impact/background/docs/goteborg_concl_en.pdf
17. Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000, Presidency Conclusions; European Parliament. URL: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
18. Komunikat Komisji, EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. Bruksela, 3.3.2010.

УДК 94:314.15 (470+571)

М.С. Держалюк
доктор історичних наук

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ У РОСІЇ В ХХІ СТ.: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлено демографічні процеси у РФ, що становлять для неї складну і небезпечну проблему. Проаналізовано основні причини депопуляції населення: погіршення умов життя основної частини росіян, прискорення старіння і скорочення чисельності населення, поширення бідності як найбільш масового явища серед жителів депресивних округів, областей, регіонів, невеликих містечок і міст, сільської місцевості, багатодітних сімей. Показано, що у більшості росіян звужуються можливості реалізувати себе на батьківщині, через що наростає їх масова еміграція до Західної Європи, Америки та інших країн. Зазначено шляхи подолання негативних демографічних процесів у РФ. Наголошено, що умовою зростання народжуваності і чисельності населення РФ має стати до-

корінне покращення основних складників соціально-економічної сфери. Зроблено висновки: якщо не переломити негативні демографічні процеси, депопуляція населення прискориться, що породить катастрофічні економічні, національні, соціальні та безпекові загрози для РФ. У центрі уваги перебувають результати останнього перепису населення РФ (15 жовтня – 14 листопада 2021 р.), які обгрунтовано піддаються сумніву.

Ключові слова: РФ, соціально-економічна сфера, життєві стандарти, сімейні цінності, стратифікація населення, демографічна криза, проблеми регіонів, шляхи подолання.

Causes, Content and Consequences of the Demographic Crisis in Russia in the 21st Century: a Historical and Political Analysis

The article describes demographic problems in Russia. There are following reasons for ill demographic tendencies in Russia flagged out in the article: collapse of a united state, change of model for state order (crash of all economic branches, mass unemployment and impoverishment of population, destruction and scarcity, sharp worsening of living standards) have turned out to Russians not as temporary but more significant losses than achievements compared to the previous socialist period of time. Other key reasons also include ineffective economic reforms, low development rate, poverty of the most population and aggressive foreign policy. The researcher notes that it was demographic situation that has become a direct consequence of bad reforms, has become the most complicated among all inland problems of RF that quickly go on sharpening. Flying and abnormal reducing of population in Russia, first of all “Russians” as a title nation, creates a menace to the future of this country. The pace of population’s ageing and its reducing is so harsh that it has approached to the figures of darkest war times of the USSR in 1944. Most Russians have lost their opportunities to realise themselves in their own country; their mass emigration to the Western Europe, USA and other foreign states rises. The outcome of the latest RF population census of 15 October – 14 November 2021 are in the public eye nowadays. Russian population increased in 2021 to 147 million people against 145 million according to the previous survey in 2010. The data of 2021 seem questionable as they are artificially higher at least for ten million people. Depopulation is the most dangerous problem for modern Russia. Comprehensive improvement of basic socio-economic spheres of life of people in RF are a basic condition of birth rise and population increase in the country. If these negative demographic trends are not broken down, population’s decrease will accelerate to bring new catastrophic economic, national, social and security threats.

Keywords: *Russian Federation, socio-economic sphere, problems of regions, living standards, family values, stratification of population, demographic crisis, cause and consequence, ways to overcome.*

Загальновизнано, що тоталітаризм не зводиться лише до способу організації та здійснення державної влади, незворотно впливаючи на всі сторони суспільного життя. Тож і зовнішня демократизація політичної системи шляхом упровадження відповідних інститутів та процедур далеко не означає успішного завершення посттоталітарної трансформації. Остання так само має торкатися всіх аспектів життєдіяльності суспільства – політики, економіки, культури, демографії тощо. В цьому контексті характерним прикладом суперечливості посттоталітарного транзиту є хронічна нездатність Російської Федерації позбутися важкого соціально-демографічного спадку радянського періоду і, понад те, подальше поглиблення його негативних наслідків.

За результатами трансформаційних перетворень і демонтажу комуністичного устрою у РФ було запроваджено суперечливу форму правління, яка не формувалася відповідними правовими, демократичними та ринковими відносинами. На тлі суцільної розрухи керівники центральних відомств, регіональних і місцевих рівнів РФ, впливових політичних партій, просто спритні ділки звузили реформацію до процесів роздержавлення та приватизації й використали їх для особистого та корпоративного збагачення й наживи, перетворилися на бізнесменів і власників загальнонародного добра. «Новые русские» стали олігархами й владною елітою нового устрою. А пограбоване населення продовжувало переживати труднощі, подібні до попередніх часів. Ефективного та прискореного розвитку базових галузей економіки Росії так і не започаткувалося, натомість чергова полоса напруження надовго стала визначати повсякденне життя широких суспільних верств. Лише у незначній частині з них відбулося покращення життєвого рівня, проте у переважачої більшості цього не сталося й донині. Олігархічний лад виявився ефективним лише у забезпеченні переростання його з початку 20-х рр. ХХІ ст. до тоталітарної форми правління на чолі з В. Путіним. Замість успішної розбудови країни, прискореного розвитку національної економіки, облаштування усіх регіонів, покращення рівня життя та соціально-економічної сфери, нова влада дедалі більше почала зосереджуватися на реалізації великодержавницьких планів – повернення статусу Росії як великої держави, як окремої самобутньої цивілізації, відновлення кордонів РФ часів чи Радянського Союзу, чи Російської імперії 1800 року. Внутрішня і зовнішня політика режиму підпорядковувалася досягненню

цієї стратегічної мети, визначальними рисами якої стали надмірна мілітаризація, пріоритет розвитку підприємств ОПК, агресивна зовнішня політика, війна проти України з метою ліквідації її державності і включення до нового імперського простору, втручання у внутрішні справи інших країн Європи та світу.

Оскільки офіційна статистика РФ при визначенні рівня життя, доходів, прожиткового мінімуму, межі бідності, інфляції, безробіття, умов та якості життя і праці, демографічних процесів керується підсумковими, а не реальними даними у загальних формах, важко виявити динаміку конкретних процесів, питому вагу, розшарування та пропорції матеріального стану, рівня життя між основними групами населення. Статистичні дані дозволяють встановити найважливішу закономірність – постійного зростання розриву між фактичними і реальними доходами. У 2018 р. він складав 22%, у 2019 р. – 25%, у 2021 р. – 32%. За даними Росстату упродовж 1992–2016 рр. доля населення з доходами нижче прожиткового мінімуму поступово зменшувалася з 34% до 8%. Доки зростали надходження від продажу енергоносіїв завдяки сприятливій кон'юктурі цін на світовому ринку, доти вдавалося збільшувати розміри зарплат і пенсій. У наступні 2017–2022 рр. питома вага бідного населення зростає з 8% до 16% і перевищує 22 млн осіб. Найприкріше, що встановлений Міністерством праці у 2018 р. прожитковий мінімум на рівні 11,6 тис. руб. не відповідав реальним цінам. Згідно із соціологічним опитуванням Левада-Центру, цей показник мав бути підвищеним мінімум удвічі й складати понад 24 тис. руб. Станом на 26 березня 2021 р. за реальною, а не встановленою владою, межею бідності перебувало майже 50% населення, тобто 70 млн осіб. За даними Росстату, наприкінці 2021 р. місячні доходи 53% населення РФ були нижчими від 27 тис. руб. Росстат 14 червня 2022 р. констатував зростання бідності в країні, зокрема, що кожен 7-й росіянин, тобто 16 млн осіб (11% населення), перебував за межею бідності, що на 2,8 млн більше, ніж було у 2020 р. [1].

Г. Явлінський (Москва) ще на початку ХХІ ст. відзначав, що 35% населення РФ зазнає труднощів у задоволенні своїх базових потреб. Привілейований в економічному та майновому плані панівний клас, який зумів оволодіти власністю, сировинними та фінансовими потоками, складає 5% населення. А решта 70–75% населення живе на рівні простого відтворення або навіть і нижче цього. Важливо відзначити, що й у нинішні часи соціальна структура російського суспільства не змінилася. Як свідчить В. Ткаченко (Київ), частка вищого та середнього прошарків у РФ у суспільстві є надзвичайно низькою і не перевищує 6%. У нижній частині середньої верстви перебуває до 27% населення. Чисельність

нижчого прошарку зросла до майже 70%. Причому питома вага перших двох категорій продовжує скорочуватися, а третьої – зростати. Посилення прекаризації/люмпенізації російського соціуму стало основою переформи тоталітарної форми правління у цій країні [2, 2) с. 218–219].

Завдяки виведенню середніх даних між зарплатою у Москві, Санкт-Петербурзі, енерго-сировинно багатючих окремих федеральних округах і областях (меншість суб'єктів федерації) та депресивних, бідних округах, областях, краях РФ (більшість) Росстату вдається досягати ззовні позитивної динаміки. Середня зарплата по РФ виглядає прийнятною і демонструє тенденцію до зростання: у 2019 р. – 47,9 тис. руб.; у 2020 р. – 51,3 тис.; у 2021 р. – 56,5 тис. У Москві чиста зарплата у 2021 р. складала 114 тис. руб., що на 10,2% більше від 2020 р. За іншими даними вона становила у 2021 р. – 117,8 тис. руб., а у 2022 р. – 121,5 тис. руб (приріст на 8 %). Населення Москви збільшилося упродовж 2010–2021 рр. з 11,7 млн до 13 млн осіб. У Санкт-Петербурзі зарплата у 2021 р. становила 95 тис. руб. У той же час у Москві мінімальна зарплата складала 20,6 тис. руб., а у Московській області – лише 15 тис. руб. Найвища чиста середня зарплата у РФ у 2021 р. була зафіксована на Чукотці (Анадир) – 129 тис. руб., у Ямало-Ненецькому автономному окрузі – 73 тис. руб., а у його центрі Салехарді – 106 тис. руб., Південно-Сахалінську – 100 тис. руб. тощо. До високооплачуваних також належать Ханті-Мансійськ, Сургут, Магадан, Тюмень, Мурманськ, Казань, Уфа. Натомість у решті округів, країв і областей РФ, а це понад 75 % території, доходи у 2–3 рази нижчі від наведених вище [3].

Без зіставлення показників доходів, зарплат, більшості категорій населення по всій країні з реальними цінами, вартістю кошика обов'язкових товарів для життя, неможливо встановити їхню справжню купівельну спроможність. У більшості округів, особливо північних, ціни є у кілька разів вищими від центральних і південних регіонів. Великі розбіжності між цінами докорінно змінюють вартісну сутність доходів. Не випадково 82 % опитаних росіян вважає, що для фінансової незалежності їм потрібна заробітна плата у 75 тис. руб. Ця планка на чверть є вищою навіть від середніх показників зарплати по РФ, не кажучи про доходи в основних регіонах країни [4]. А реальні показники доходів населення більш відсталіх і депресивних регіонів є значно нижчими. Окремими фахівцями стверджується, що реальна середня зарплата по РФ складає 33 тис. руб. Останніми роками люди виходять на пенсію, забезпечення якої складає 8–10 тис. руб. Для того щоб її заробити, особа має отримувати зарплату біля 100 тис. руб. упродовж не менше 10-ти років, що можливе лише у 20% округів країни (центральної і енергосировинної). Основна

частина пенсіонерів за нинішніх високих цін приречена на дуже скромне життя. Значно більшу питому вагу складає категорія осіб, доходи яких є трохи вищими від прожиткового мінімуму, однак їхнє соціальне становище ближче стоїть до групи бідних, ніж до заможних. Ці дві групи населення разом складають велику соціальну проблему, яку держава не в змозі розв'язати, як і інші соціально-економічні проблеми, оздоровлювати загальний моральний клімат в країні через величезні військові витрати, стагнацію економіки, міжнародні санкції, падіння позитивного сальдо у зовнішній торгівлі.

Рівень життя більшості населення РФ був і залишається невисоким. Бідність набула найбільш масового поширення серед жителів депресивних областей, регіонів, невеликих містечок і міст, сільської місцевості, багатодітних сімей, які не мають можливостей і належних фінансових ресурсів, аби безболісно переносити всі потрясіння у країні. Упродовж 2016–2022 рр. показники бідності росіян повільно продовжували зростати. За даними Росстату, реальні доходи росіян у 2020 р. знизилися на 3% і ця тенденція продовжувалася й у 2021–2022 рр.; а інфляція упродовж 2016–2021 рр. зросла від 5,4% до 8,4%. Найшвидше дорожчали продукти харчування. Упродовж першого кварталу 2022 р. вона прискорилося і склала 17,83%, а ріст цін сягнув 11,67%. У Центробанку РФ підтвердили, що інфляція в країні за 2022 р. може скласти 18–23% [5]. У сімейному бюджеті 2020–2022 рр. стабільно високою є питома вага продуктів харчування на рівні 38–39% (показник 2010 р. – 38,5%). За даними соціопитування Левада-Центру рівень доходів у 75% росіян у ці ж роки такий, що їх вистачає лише на харчі та предмети першої необхідності. Заяви про збільшення реальних доходів населення РФ за підсумками 2021 р. на 3,1%, що, мовляв, є рекордним показником після 2013 р., не відповідають дійсності, бо замовчуються ріст цін та інфляція в останні роки [6]. За іншими даними питома вага продовольчого кошика середньої сім'ї РФ складає до 40–42% її доходів. У 36% росіян не вистачає заробітної плати для задоволення основних потреб, а для 39% – її ледь вистачає, 42% населення заощаджує на платній медицині та ліках, 36% – на освіті. Дані соціопитувань щодо матеріального становища є ще більш негативними. Кожен третій житель РФ відносить себе до бідних, нижче яких лише відверті злидні. Динаміка доходів і купівельної спроможності населення у 2020 р. демонструвала зростання лише по 6-ти із 24-х основних компонентів продуктів харчування: свинина на 3,1%, морожені кури – 3,7%, цукор-пісок – 4,9%, капуста – 4,5%, цибуля – 8,3%, морква – на 3,1%. З усіх інших базових продуктів харчування спостерігалось зниження купівельної спроможності. І це при тому, що владою РФ було суттєво обмежено експорт агропромислової продукції, що дозво-

лило уникнути повторення продовольчої кризи кінця 2020 – початку 2021 рр. [7, 1) с.57; 2) с. 165].

У 2022 р. урядом було знижено поріг прожиткового мінімуму з 10,7 тис. руб. до 9,45 тис. руб., збільшено мінімальну зарплату на 825 рублів, що склала 13,617 тис. руб. Межа бідності встановлювалася для зайнятого населення 13,890 тис. руб., а для незайнятого – 12,65 тис. руб. Законом РФ від 1 січня 2022 р. було проіндексовано пенсії для пенсіонерів, що не працюють. Надбавка склала в середньому 1500 руб., а середня пенсія за віком після індексації сягнула 18,984 тис. руб. [8]. Після цього кількість громадян з доходами нижче прожиткового рівня стабілізувалася і складала у 2021–2022 рр. біля 11 % населення (понад 16 млн осіб). Таким чином штучно вдалося зменшити показники бідності.

На соціально-економічну сферу РФ загалом і на демографічну ситуацію зокрема негативно впливають наслідки трансформаційних перетворень: панування олігархату, що набув ознак рашизму, надмірна мілітаризація, висока корупція, неефективна економіка. Так, розрив між Росією і країнами Західної Європи за продуктивністю праці не скорочується, а збільшується. Пенсійну реформу 2019 р. негативно сприймають понад 80% малозабезпеченої та до 70% забезпеченої частини громадян РФ. Величезних втрат зазнали освіта й наука усіх рівнів, система охорони здоров'я та профілактики. За неофіційними даними, кожен 4-й зайнятий житель РФ отримує додаткову доплату у конвертах. Обсяги тіньових виплат у РФ постійно складають до 30% зарплатного фонду країни. Це набуло особливого поширення у столичних, центральних областях, промислово розвинених федеральних округах та енергосировинних областях і регіонах [9]. Навіть за великої питомої ваги тіньових схем у РФ частка населення з низькими і середніми доходами постійно є високою.

З погіршенням умов для реалізації себе на батьківщині наростає масова еміграція з РФ переважно «русских» за походженням до Західної Європи, Америки та інших країн. За даними ООН, у 2020 р. з Росії емігрувало 10,6 млн осіб. Це третій результат у світі після Індії – 16,6 млн та Мексики – 13 млн. Упродовж 2020-х рр. заможні люди дедалі більше емігрують із РФ, також зростає вплив молодих талановитих менеджерів, фахівців з різних галузей науки й освіти, починаючи від програмістів, медиків і завершуючи працівниками масових професій. Кількість молодих вчених і висококваліфікованих спеціалістів, які виїхали з РФ за кордон упродовж 2012–2021 рр. збільшилася у 5 разів, зрісши з 14 тис. осіб до майже 70 тис. осіб. За даними російських джерел упродовж 2011–2015 рр. із Росії емігрувало 0,5 млн фахівців вищої категорії. Проведені у 2020 р. соціологічні опитування показали, що понад 20% молоді хоче після закінчення навчан-

ня виїхати з РФ і працювати за кордоном, оскільки «в іншій країні є більше можливостей реалізувати себе» [10, с. 248, 249, 282, 536].

Лише завдяки різкому скороченню чисельності населення та значній еміграції з РФ рівень безробіття перебуває на стабільно середньому рівні, у межах 2–3 млн осіб (4–5%). І навіть за таких умов Центр стратегічних напрацювань передбачає у сфері зайнятості два сценарії розвитку: 1) збільшення на кінець 2022 р. безробіття до 7,1–7,8%, яке триватиме до середини 2023 р.; 2) оптимістичніший прогноз доводить, що безробіття зросте до 6,4–6,5%, але триватиме упродовж кількох років. Кількість безробітних складе 5,5 млн проти 3,5 млн у нині. Такий стрибок безробіття спричинений значним падінням темпів розвитку економіки, затратами на війну проти України, запровадженням у відповідь щоразу жорсткіших санкцій проти Москви. Дедалі реальнішим видається повернення економічного становища РФ до початку 1990-х рр.: значного спаду приросту економіки, зростання безробіття і посилення ізоляції та замкненості економіки, повернення до архаїчного господарювання країни. Показники безробіття можуть сягнути 8–12 млн осіб (10–14% населення), як це було у перші роки після проголошення незалежності РФ. Центробанк передбачає затяжний спад економіки і різке збільшення технологічного відставання країни від темпів передових світових центрів: у 2022 р. безробіття охопить 6–6,5 млн (7–8% населення), після чого почне зменшуватися, а ВВП РФ скоротиться на 10% [11].

За обсягом ВВП на душу населення в світі (дані МВФ) РФ упродовж 2020–2022 рр. опуститься з 56-го місця на 68-е, а у 2025 р. Росія втратить ще дві позиції у цьому рейтингу і посяде 70-у позицію з показником 12,97 тис. дол. РФ зрівняється з показником Туркменістану – 12,85 тис. дол. Російська «модель економіки тримає абсолютну більшість населення у поміркованій бідності, – наголошує завідувач відділу ринків капіталу ІМЕМВ РАН Я. Міркін. – З одного боку, немає голоду і холоду, що штовхали б на вулицю, з іншого – не виростає справді масовий заможний середній клас, який може вимагати політичних свобод» [12].

Погіршення соціально-економічних умов населення продовжуватиметься через: невиконання планів економічного розвитку, збільшення питомої ваги в експорті готової продукції та інноваційних проєктів; величезні військові витрати на війну проти України, запроваджені західні санкції, епідемію коронавірусу, падіння цін на енергоносії та сировину. Доки триватиме війна РФ проти України, доти діятимуть міжнародні санкції. Покращення економічного й соціального становища унеможливорюється. Важко сперечатися з висновками відомих діячів і науковців РФ, які вважають економічну політику РФ останніх 20-ти років провальною.

Базові галузі економіки РФ дедалі менше відповідають соціально-економічним потребам суспільства, особливо це торкається Сибіру і Далекого Сходу (ДС), що складають 75% території і 17% населення РФ. На Заураллі соціально-економічні умови для життя і активної діяльності людини взагалі є мінімальними. Професор-історик українського походження О. Сушко відзначає, що між Москвою та регіонами Сибіру мають місце різкі несправедливості у розподілі доходів від експорту сибірських природних багатств. Золота Орда відбирала 10% данини у князівств стародавньої Русі і це називалося татарським ігом. А як же оцінювати ситуацію, коли у нинішні часи Центр забирає 70% доходів, які приносять сибірські регіони [13, 2) с.41].

У цьому сенсі заслуговують на увагу пропозиції В. Іноземцева, П. Лузіна, В. Штепи зрівняти у правах усі наявні 83 регіони РФ, перетворити їх на автономні республіки у нинішніх кордонах. Це має започаткувати демонтаж устрою абсолютистської імперії, вибудованої на столичному гіперцентралізмі, стати початком подолання нинішньої безперспективної, по суті колоніальної системи управління. Неготовність панівних еліт РФ «принять ценности федерализма стала исторически и логически первой фундаментальной причиной возрождения российской имперской структуры» (В. Іноземцев). Відомий фахівець з питань демографії та міграції професор Ю. Крупнов прямо заявив, що «нынешний главный город России опустынивает всю остальную территорию страны». Відомий олігарх РФ О. Дерипаска висловився за перенесення столиці РФ до Сибіру, до Омська чи до Новосибірська, що допомогло б переломити негативну тенденцію масової еміграції населення із Сибіру і ДС у європейську частину РФ чи за кордон. Але влада РФ відкидає такі актуальні проекти. Політолог І. Ейдман відзначав, що «Россию связывает воедино только централизованное насилие, колючая проволока лагерей и пыточные наручники». Така високоцентралізована модель РФ виключає повноцінне функціонування ринкових умов і відкритої конкуренції, а з цим унеможливорює прискорення розвитку економіки та соціальної сфери. Прогнози розвитку РФ, зроблені відомими державними й науковими діячами РФ, виглядають досить песимістичними та переконливими. У цьому контексті відомий український дипломат В. Огризко вважає, що територіально-національний розлам, який був, є і буде ахіллесовою п'ятою РФ, має всі шанси знову стати державоруйнівною прірвою. Нинішній стан речей у РФ не дає підстав сумніватися, що цього може не відбутися [14, с. 43–46].

Поглиблюється соціальна стратифікація суспільства у сфері матеріального добробуту, розподілу доходів і власності між різними верствами та групами населення; наростає диференціація співвідношення між

багатством і бідністю, рівнем розвитку й доступності об'єктів соціальної інфраструктури, якістю і умовами життя, які ускладнюються регіональними диспропорціями та територіальними нерівностями. Особливо це виявляється у сфері володіння власністю і нерухомістю. Після трансформації 20% найбагатших верств населення протистоять 80% збідненого населення. На 1% населення РФ припадає 71% національного багатства, колишньої суспільної власності Росії.

Трансформаційні перетворення у РФ найменше торкнулися Житлово-комунального господарства (ЖКГ). Незважаючи на те, що воно являє собою дуже важливу і складну суспільно-економічну систему, її не вдалося реформувати, вона продовжує функціонувати на засадах адміністративного управління, що перейшло у спадок від радянського періоду. Проведеною реформою ЖКГ упродовж 1991–2004 рр. було забезпечено передання житлового фонду у приватні руки, збільшивши його питому вагу з 33% до 73,5% і відповідно знизивши долю державного і муніципального фонду з 67% до 25%. Приватизація сфери забезпечення житлово-комунальних послуг не позначилася на підвищенні якості житла, надання послуг, на загальному рівні обслуговування. На низький рівень обслуговування адекватно реагують і громадяни, які стали власниками житла. Взаємини між обома сторонами у ринкових умовах не покращилися. 61 % російських сімей продовжують мешкати у неналежних житлово-побутових умовах. Лише у 50% людей помешкання складало 2–3-кімнатні квартири, тоді як 20% проживало у скрутних умовах (гуртожиток, оренда житла, одна кімната). Всього лише 1% населення проживав у котеджах. Житло кожної 4-ї сім'ї перебувало у поганому чи дуже поганому стані. Загальна потреба населення у житлі складала 157 млн м². Для зниження гостроти житлового питання потрібно було збільшити житловий фонд на 46%. У черзі на покращення житлових умов перебувало біля 4,5 млн сімей. Середня тривалість отримання соціального житла складала 15–20 років. І це при тому, що у 800-х містах Росії із 1100-а чисельність жителів скорочується і попит на житло в абсолютних вимірах знижується [15].

Житловий фонд РФ продовжує залишатися дуже енерговитратним. Це пояснюється тим, що значну його частку (до 80% у деяких регіонах) складають панельні будинки, тепловтрати яких у 2–4 рази вищі, ніж у країнах Європи та Північної Америки з близькими до РФ кліматичними умовами. Досвід розвинених країн доводить, що для вирішення житлової проблеми потрібно підвищити якість середнього рівня житлового забезпечення у 2–3 рази. Житловий фонд Санкт-Петербурга, в якому третина житла перебуває у незадовільному технічному стані, не може ефективно функціонувати. Наростають вимоги щодо оптимізації рефор-

мування ЖКГ. Якщо цього не буде зроблено, вважає фахівець із даних питань Л. Шутова, то ситуація може серйозно погіршитися «і мільйони людей залишаться без тепла, електрики, води, газу і навіть без даху над головою» [16].

Урядова програма «Жилище» 2015–2020 рр., яку хоч і не вдалося виконати у повному обсязі, все ж допомогла пом'якшити гостроту житлової проблеми. Максимальні темпи збільшення здачі житла у 2014 р. були найвищими – 18,2%. У наступні роки приріст введення житлової площі суттєво коливався: у 2016 р. – на 6,0%, у 2017 р. – на 1,3%, у 2018 р. – на 4,5%, у 2019 р. – на 6,2 % (склавши 80,3 млн м²), у 2020 р. – до 1% (82,2 млн м²), у 2021 р. – приріст склав майже 13% (92,6 млн м²). Слід відзначити, що у РФ ще ніколи за рік не вводилося в експлуатацію такої кількості житла. Наростання темпів збереглося й у першому півріччі 2022 р.

За даними Федеральної служби державної статистики, у 2020 р. загальна житлова площа на одну особу складала вже 25 м². Однак ці показники поступаються у 2–2,5 рази східноєвропейським країнам та у 3–3,5 рази – розвиненим західним. Разом із тим майже половина введеного у 2021 р. житла (47 %) припало на 10 суб'єктів РФ. Трійка лідерів незмінна: Московська область – 9,2 млн м², Москва – 7,81 млн м², Краснодарський край – 6,28 млн м². На цю трійку припадає 25% введеного в експлуатацію житла у РФ. В одній Московській області споруджено більше житла, ніж разом у Сибірському, Уральському, Північно-Кавказькому і Далекосхідному федеральних округах. Концентрація будівельної активності посилюється. Питома вага лише Центрального, Приволзького і Південного федеральних округів у введеному житлі 2021 р. складала 64% [17].

Станом на 2020 р. майже 24% сімей РФ проживало в індивідуальному житлі. Питома вага міських жителів, які мешкають в індивідуальних будинках, складала 8% проти 6,7% у 2010 р. У період пандемії збільшилося будівництво таунхаузів, адже сім'ї прагнули ізолюватися від впливу сторонніх. Постановою уряду з квітня 2021 р. було запроваджено 6%-ве пільгове кредитування будівництва індивідуального житла. Але це поки що не змінило співвідношення між мешканцями колективних та індивідуальних будинків. 71,4% сімей продовжують жити у багатоквартирних будинках. Для порівняння, біля 70% всього населення США проживає в односімейному житлі [18].

Загалом, умови життя громадян РФ не покращилися, а у деяких сферах вони ще й погіршилися, що справило негативний вплив на демографічні процеси в країні. А у житловому будівництві зберігається явна дискримінація більшості регіонів РФ, особливо тих, питома вага яких у доларонадходженнях до бюджету є ключовою. Завдання щодо зниження

разючої різниці у рівнях соціально-економічного розвитку різних регіонів (надто між європейською частиною і Сибіром та ДС) розв'язати не вдалося. Дана проблема залишається архіактуальною для РФ. Закономірно, що саме демографічна ситуація є найскладнішою серед усіх внутрішньополітичних проблем РФ, і вона прискорено загострюється. Швидке і аномальне зменшення кількості населення РФ, насамперед «руських» як титульної нації, складає загрозу для майбутнього країни. Нечувано, щоб у країні з такими величезними запасами природних ресурсів, що складають до 60% світових запасів, територією завбільшки в 1/9 всієї земної суші, темпи старіння населення і скорочення його чисельності настільки стрімко розвиваються, що стали корелюватися з показниками тяжкого воєнного стану СРСР 1944 року. Влада розуміє ризики і загрози, пов'язані із погіршенням соціально-економічних умов населення, з демографічною кризою, що істотно впливає на економічний та воєнний потенціал країни. Були схвалені ключові напрямки ефективної реалізації демографічної політики федерального рівня: підвищення щомісячних виплат допомоги за догляд дитини мінімум до обсягів 3-х місячних розмірів оплати праці у РФ; запровадження регіонального надбавочного коефіцієнта залежно від рівня депопуляції для розрахунку вартості державного сертифікату на матеріальний капітал в демографічно депресивних регіонах; запровадження в регіонах РФ ефективної системи первинної діагнозу і лікування безпліддя, серцево-судинних захворювань та онкологічних захворювань; розширення державної інформаційної кампанії з формування здорового способу життя і сімейних цінностей у РФ; впровадження в систему освіти просвітницьких уроків щодо сім'ї, профілактики абортів та венеричних захворювань; підвищення статусу молодих і багатодітних сімей, безкоштовне виділення ділянок для індивідуального будівництва сім'ям з двома і більше дітьми; модернізація програми репатріації молодих вчених і спеціалістів; працевлаштування і надання молодим спеціалістам соціального житла після закінчення вузів у сільській місцевості на малозаселених територіях, особливо на ДС та в Сибіру. Соціально-демографічна ситуація ускладнюється нерівномірністю економічного розвитку регіонів та прямо-таки дискримінаційною соціальною політикою на федеральному та регіональному рівнях. Починаючи від 1990-х рр. уряд РФ особливу увагу приділяє депресивним регіонам, де падіння чисельності населення є найбільш значним.

У Конституції РФ наголошується, що «Діти є важливішим пріоритетом державної політики Росії. Держава створює умови, які сприяють всебічному духовному, моральному, інтелектуальному і фізичному розвитку дітей, вихованню у них патріотизму, громадянськості і поваги до

старших. Держава, забезпечуючи пріоритет сімейного виховання, бере на себе обов'язки батьків стосовно дітей, які залишилися без піклування» (с. 67 п. 4). У Зверненні 2018 р. Президента РФ до Федеральних Зборів РФ визначалися завдання щодо необхідності формування системи соціальної допомоги на принципах справедливості й адресності, збільшення тривалості життя росіян, забезпечення технологічного прориву як необхідної умови виживання нації та збереження держави. У його Зверненні 2019 р. основний акцент зроблено на збереженні народу й усебічній підтримці сімей, подоланні бідності та зниженні смертності, розвиткові системи охорони здоров'я і соціального забезпечення громадян, підвищенні екологічної безпеки. Думки про демографічну ситуацію, покращення якості життя населення, всебічну підтримку сім'ї та дітей пронизували президентське Звернення 2020 р. Щорічне Послання Президента РФ до Федеральних Зборів на початку 2021 р. цілковито присвячувалося покращенню демографічної ситуації, соціальному забезпеченню і підтримці громадян, питанням освіти, охорони здоров'я, розвитку малого та середнього бізнесу, зокрема наголошувалося, що стратегічним завданням РФ є «домогтися стійкого приросту населення». Серед основних положень Стратегії національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р. (воєнна, економічна, міжнародна, ідеологічна, міжнаціональна, екологічна, інформаційна) соціально-економічна сфера була визнана найбільш важливою і складною у подоланні негативних тенденцій та досягненні позитивних результатів у РФ, набула мобілізаційного значення і склала серцевину сучасної програми «Россия будущего». Її вирішення пов'язується із перетворенням Росії у майбутньому на народну імперію, що має ґрунтуватися на принципах «самодержавства», у розумінні не відновлення монархії, а забезпечення справжнього народовладдя, де росіяни на чолі з сильним державним лідером (государем) будуть здійснювати владу через сильне місцеве самоврядування. За такого народовладдя тотально пануватимуть незмінні державницькі пріоритети – безпека, збереження і чисельний приріст росіян, територіально-економічна єдність, забезпечення виконання яких здійснюватиметься під контролем держави.

Аналіз змісту відповідних директивних актів РФ, стратегій і програм внутрішньої й зовнішньої політики РФ у 20-і рр. доводить, що соціально-економічні проблеми перебувають під постійною увагою керівництва країни. У директивних актах нинішня демографічна криза за рівнем небезпеки серед внутрішніх загроз РФ визнається головною проблемою. Забезпечення умов для її усунення і та для зростання населення, хоч і набуло стратегічного рівня, проте практичного подолання негативних процесів і запровадження позитивних не відбулося, бо реалізація пла-

нів, як правило, відбувається незадовільно чи далеко не повною мірою. Подальше наростання демографічних проблем засвідчує неефективність політики уряду подолання депопуляції. Образ країни, що вимирає, продовжує залишатися за сучасною РФ, яку небезпідставно називають «демографічною ямою», «демографічною катастрофою», «вимираючою Росією». Переважна більшість фахівців продовжує звинувачувати у цьому нинішню владу. Соціолог І. Крилова вважає, що при такому соціально-економічному курсі керівництва РФ забезпечити економічний підйом у країні неможливо. «Це є фактично основною причиною швидкого вимирання населення» [19].

Першою ознакою погіршення демографічної ситуації у РФ стало наростання переваги померлих над новонародженими. Якщо у 2016 р. різниця складала всього 2,3 тис. осіб, у 2017 р. – 139 тис., у 2018 р. – 224,6 тис., у 2019 р. – 317 тис., то у 2020 р. – понад 575 тис. осіб. Це найбільше скорочення за всі роки XXI ст. Знижується кількість народжених: у 2019 р. вони склали 1,3658 млн, у 2020 р. – 1,306,4 млн. Народжуваність постійно знижується і коливається у межах пропорцій 1,6–1,8, тоді як навіть для простого відтворення населення потрібна пропорція мінімум 2,1–2,2. А для розширеного відтворення потрібно 3,1. За підсумками 2019 р. на 1 тисячу чоловік населення народилося 10,1 особи, тоді як померлих на цю кількість населення складає 12,3. Зменшується кількість укладених шлюбів: у 2019 р. – 876,9 тис., у 2020 р. – 716,6 тис. [20, с. 284, 285, 309].

Основні причини таких нездорових тенденцій зрозумілі: розпад імперії, зміна моделі державного устрою (обвал у всіх галузях економіки, масове безробіття і збідніння населення, розруха, дефіцит, різке погіршення життєвого рівня) обернулися для росіян значнішими втратами, ніж здобутками, зокрема й у порівнянні із попереднім соціалістичним періодом. Смертність у 1990-і рр. перевищувала народжуваність у 1,5 рази. Широкі верстви населення перебували на межі виживання. Хоча той період уже у минулому, формування нового устрою завершилося, але демографічна ситуація продовжує прискорено погіршуватися. І в тому, що демографічну кризу так і не вдалося подолати, провина нової влади є беззаперечною і великою. Вибудована на місці демонтованого комуністичного режиму нова модель не надалася до вирішення загальнонаціональних і загальнонародних проблем. Олігархічна влада практично повернула країну у лоно попередньої агресивної Російської імперії. Наслідки нинішньої ситуації лише частково є зрозумілими: слабкий розвиток економіки, низький рівень життя більшої частини населення; в умовах урбанізації, домінування індустріально-промислових центрів, механізації сільськогосподарського виробництва сімейні традиції змінилися, відпали потреби у багаточисель-

ній сім'ї як це було кілька століть до цього. В умовах технологічної революції, доступу до світових джерел інформації система цінностей у молоді змінилася докорінним чином. Зросли матеріально-кар'єрні амбіції. Молоде покоління вважає, що їхні діти не зможуть у майбутньому досягти кращого становища, ніж їхні батьки. У цьому значною мірою винне багаторічне скорочення доходів населення та відсутність перспектив їхнього росту чи навіть відновлення до рівня 2013 р. Молодь розуміє, що багатодітні сім'ї приречені на напівбідне існування, бо держава не спроможна створити їм належні соціальні умови для повноцінного розвитку, здобуття освіти, користування медичним обслуговуванням, забезпечувати пільговим житлом. А без такої підтримки вони приречені поповнювати бідніші верстви населення, здебільшого не спроможні пробитися у середні та вищі прошарки суспільства, стати заможними. Допоки питання багатодітних сімей залишатиметься прерогативою відповідальності лише батьків, а рівень турботи держави про них не стане пріоритетним, покращити демографічну ситуацію не вдасться. Криза може бути подолана лише завдяки належним заходам керівництва РФ. Це його першочерговий обов'язок. Але цього не сталося, бо «новые русские» і олігархат, нинішня політична еліта не відають про те, що соціальні цінності, запити та потреби населення країни прогресують усупереч протидії нових можновладців сучасної Росії.

Масове невдоволення з боку суспільства результатами проведеної владою антиепідемічної роботи є цьому наочним підтвердженням. Відомий незаангажований демограф РФ О. Ракша, аналізуючи статистичні дані щодо тривалості життя у передових країнах, звернув увагу на те, що у там тривалість життя перевищує 80 років, а у РФ – 71 рік, що відповідає рівню країн, які розвиваються. Це свідчить про те, що успіхи останньої є скромними. Про неефективність діяльності влади свідчить і висока смертність у період піку епідемії 2021 р., що склала 0,5 млн осіб (за іншими даними 620–630 тис. осіб). Він підкреслював, що «керівництво РФ особливо не переймається людським життям, йому головне – престиж держави та гордість. А скільки людей помре для нього не так важливо». Через низьку подвійну вакцинацію у РФ (охоплення 12–13% проти вакцинованих подвійною дозою 60–70% у країнах ЄС) автор дійшов висновку, що Росія не вдалася до рішучих контрзаходів на зразок країн Європи. Вжитих заходів категорично недостатньо для того, щоб не допустити майбутніх хвиль поширення епідемії та масовості смертельних випадків. Спад пандемії відбувався у РФ дуже повільно, що може призвести до наростання смертності. Тому серед трьох сценаріїв – масова вакцинація, запровадження локдауну, масова смертність – останній з найбільшою чекає на населення РФ із найбільшою імовірністю [21].

Аналогічні думки виклав і політолог К. Рогов у співавторській доповіді «Больше, чем ковид. Авторитарный режим и российское общество перед лицом пандемии». Він розкритикував владу РФ за неготовність до активної боротьби з епідемією, за несвоєчасне виділення належних коштів на її локалізацію, на запровадження тривалого карантину з жовтня 2020 р., як це зробили країни ЄС. Їй головне було провести 25 липня 2021 р. масштабні урочистості з нагоди Дня ВМФ РФ у Севастополі, забезпечити вибори до Держдуми у вересні 2021 р. Через запізнілі активні заходи надлишкова смертність від ковіду у 2021 р. склала 26%, що означало 530 тис. додаткових життів. Якби в РФ було запроваджено другий локдаун влітку – восени 2021 р., то смертність від цієї епідемії склала б 15%, тобто приблизно 220 тис. життів [22].

Росстат зафіксував у 2020 р. антирекорд: чисельність населення РФ зменшилася більш як на 700 тис. У 46-и регіонах РФ спостерігалось скорочення населення, і лише у 13-и з них відбувався незначний приріст, який не впливає на зміну тенденції. Припускалося, що у 2021 р. це число може скласти 750–900 тис. осіб, не виключався й 1 млн. Попри те, що у 2021 р. показники народжуваності трохи збільшилися, серед прогнозів переважає позиція, що до 2024 р. населення РФ скоротиться на 1,7 млн.

Прискорення падіння чисельності населення призвело до: скорочення трудових ресурсів і зменшення податкоплатників, зниження купівельної спроможності населення; зростання бюджетних витрат на соціальні потреби та пенсійне забезпечення; зниження якості людського капіталу, падіння внутрішнього попиту на кваліфіковані кадри; ускладнення забезпечення ефективного розвитку регіонів РФ та оптимального розміщення трудових ресурсів; погіршення інвестиційної привабливості депопуляційних регіонів. Демографічна криза посилює негативні політичні, воєнно-стратегічні, економічні та соціальні наслідки. Прискорилося зміна етнокультурної структури населення РФ, її етноконфесійних складників: частка «руського» етносу та представників християнської релігії у РФ скорочується. Натомість чисельно зростає питома вага населення, яке сповідує іслам. В основних сферах, особливо у політичному житті Росії, роль народів Кавказу і Середньої Азії підвищується. Наростає реальна загроза збереженню культури і самих корінних народів РФ, а також національній безпеці РФ через скорочення її населення на фоні зростання демографічної ваги інших наддержав.

Депопуляція населення породжує безпосередні негативні наслідки і для воєнно-стратегічної сфери. Постійне скорочення частки чоловіків призовного віку автоматично знижує мобілізаційний потенціал РФ загалом, а стійке зростання еміграції з країни висококваліфікаційних спе-

ціалістів веде до наростання дефіциту комплектування не тільки збройних сил РФ та органів правопорядку, а й важливих галузей оборонного комплексу. Подальше скорочення чисельності та щільності населення у стратегічно важливих регіонах підвищує загрозу для національної безпеки країни. У зв'язку зі стрімким приростом населення сусідніх з РФ азійських країн прогнозується масова імміграція та колонізація азійської території РФ цими народами. Збільшення демографічного диспаритету між РФ та суміжними країнами, посилення технологічного відставання Росії від сусідів породжує реальну небезпеку збереження цілісності територій, особливо на ДС і в Сибіру. Зменшення корінного населення за наростання кількості мігрантів (надто іншokonфесійних), на думку багатьох вчених РФ, може призвести до втрати територіальної цілісності федерації. При такій малочисельності може початися розпад країни і відокремлення національних автономій. Прогнозується, що першими територіальними втратами РФ стануть Сибір і ДС, що пов'язано з украй низькою народжуваністю, масовим відпливом звідти жителів до європейської частини РФ.

У попередні часи вся фінансова допомога фокусувалася на підтримці народження першої дитини, а допомога для наступних дітей була мінімальною, що гальмувало приріст народжуваності. Але навіть різке збільшення матеріальних виплат на утримання не тільки першої, а й 2-ї та 3-ї дитини спроможне покращити народжуваність дітей, але не переломити демографічні тенденції, що набули загрозливого характеру. На думку професора, проректора Фінансового університету О. Зубця (Москва), навіть найуспішніші результати нинішньої політики «не допоможуть виконати доручення Президента РФ В. Путіна і забезпечити приріст населення уже до 2025 року». Має бути докорінно переглянута внутрішня і зовнішня політика, надто в соціально-економічній сфері. Через відсутність постійної належної турботи з боку влади про умови життя населення, його добробут, у суспільстві почали переважати катастрофічні соціальні процеси – деградація і вимирання населення. Ці проблеми ускладнюються й тим, що РФ посідає 2-е місце у Європі за кількістю розлучень і 4-е у світі за рівнем алкоголізму, від якого щороку помирає майже 600 тис. осіб. Понад 2,5 млн осіб (переважно молодь) є наркозалежними. Ефективність заходів щодо вирішення проблем народонаселення продовжує погіршуватися [23].

Без вирішення зазначених проблем переломити демографічну ситуацію не вдасться. Спроби компенсувати зменшення населення за рахунок імміграції призведе до збільшення ментально чужого населення, яке не бажає інтегруватися у російське суспільство, не сприймає його цінно-

сті. У стратегічній перспективі це посилить внутрішнє напруження між корінним населенням та іммігрантами. Військові стратеги Москви припускають, що цей шлях дасть негативний ефект, бо буде сприяти ослабленню країни як з погляду забезпечення оборони, так і з погляду усвідомлення Росією себе як самостійної і самодостатньої цивілізації. Окрім того, це посилить міжнаціональні суперечності в Росії, що загострюються через другорядність становища усіх інших народів, крім «руського», та наростання кризи панівної ідеї ідентичності виключно на загальноросійській основі. Інші національності не відчують себе рівноцінними співучасниками державотворчих процесів і не бачать прийнятної для себе місця у цій державі, не вважають її власною інституцією. Представництво федеративних утворень у формуванні Центром державної політики мінімізовано. Через відсутність механізмів узгодження інтересів між регіонами та центром проведення ефективних реформ щодо удосконалення політичного устрою, демократизації діяльності інститутів держави і суспільства, звуження умов для формування розвиненого громадянського суспільства із урахуванням політичних, культурних та національних особливостей РФ легітимність влади знижується. А в умовах падіння темпів розвитку економіки, депопуляції «руської» нації і помітного приросту населення інших народів поглиблюється деградація єдиної системи цінностей, перспектив і впевненості у майбутньому. Замість домінування тенденцій єдності у «загальному» і різнобарв'я у «конкретному» у РФ посилюються відцентрові процеси, які набувають суперечливого й антагоністичного характеру. Серед рішучих контрзаходів Москви є зміцнення централістських і тоталітарних принципів управління державою на зразок конституційної монархії.

Після розпаду СРСР у союзних республіках залишилося проживати понад 21 млн осіб «руської» національності, а російськомовних понад 30 млн. Внаслідок цілеспрямованої великодержавницької політики царської та радянської імперій із розселення «руських» у союзних республіках та масового переселення корінного населення останніх на територію Росії чи інших республік, політики уніфікації та русифікації, що тривала упродовж століть, «рускоговорящие» перетворилися на найбільш розчленований народ на планеті. Шляхом перемішування народів, багатопланової політики «плавильного котла» прискорювалося формування єдиної спільноти «радянський народ» на російській мові і культурі з тимчасовими національними особливостями, які через два-три покоління мали нівелюватися у рамках «руського мира». Шовіністичні проекти русифікації провалилися, хоча їхні результати були значними. Згідно з переписом 1926 р. в СРСР налічувалося 193 нації і народності, а у 1989

р. вже тільки 101. Внаслідок русифікації 92 окремі народи влилися в лави «русских». І це при тому, що царська імперія де-юре як «єдина і неділима» була скасована, а на її місці 31 грудня 1922 р. утворився союз національних республік – СРСР. Колонізаторська політика царської Росії, за оцінками В. Леніна «тюрми народів», у більш витончених формах продовжувалася і в часи СРСР аж до його падіння [24, с. 207, 208, 215, 216].

«Нерусские» нації у царській, радянській імперіях піддавалися національному і соціальному приниженню та гнобленню, а також фізичному винищенню. З розпадом тоталітарного СРСР у заручниках відтепер опинилися як «русские» в інших країнах, так і всі інші «іногородці», які разом продовжують складати там значну кількість, що перебуває у другорядному становищі. Вражає, що у незалежній РФ, як і в інших пострадянських державах так і не було сформовано програми репатріації на свою історичну батьківщину розсіяного «русского» і зросійщених представників інших націй. У Москві вважається, що за сприятливих умов до РФ могли б повернутися до 30 млн росіян та представників інших народів колишнього СРСР. Упродовж багатьох років розроблялися нормативно-правові акти сприятливого повернення насамперед етнічних «русских» на батьківщину. Але вони так і не були схвалені. Замість розробки подібної програми та її реалізації владні кола РФ вдалися до активного використання тамтешніх «русских» для зміцнення свого впливу у суверенних пострадянських державах. Підтримка «русского мира» на просторі СНД не принесла очікуваних для неї результатів: її великодержавницькі наміри були локалізовані, а після цього суверенні держави відповіли бумерангом по інтересах Росії. А відкритість кордонів і можливість працевлаштування породила масову еміграцію із цих країн неросіян на територію РФ. Стрімке наростання незаконної економічної, демографічної та культурно-релігійної експансії спільно з міграцією з боку інших держав на територію РФ поповнює палітру серйозних викликів, тим більше коли влада РФ не вдається до рішучих і негайних кроків з метою їхнього усунення.

Основне джерело приросту населення РФ до кінця 2010-х рр. складала міграція з колишніх республік СРСР (85% – неросіян із Центральної Азії, осіб ісламського віросповідання). Переважна частина іноземної міграції (74,3%) зосереджувалася у 10-ти регіонах РФ. З них 62,2% випадає на 4 суб'єкти РФ – Москва і область, Санкт-Петербург і область. В районі Зауралля переїздить незначна кількість мігрантів і то здебільшого на тимчасове працевлаштування. Такою географією переселення мігрантів Москва вкрай незадоволена. Мало того, що емігранти переселяються переважно у європейську частину РФ, яка і так є перенасиченою населен-

ням, вони не бажають їхати на Зауралля, яке гостро потребує припливу додаткових робочих рук. Вони їдуть туди лише тимчасово за високими заробітками. До того ж вихідці із Центральної Азії і Кавказу не інтегруються у російське суспільство і не асимілюються, як скажімо, українці чи білоруси, відбувається зворотній процес. Вони привозять із собою багатодітні сім'ї, ігнорують місцеві релігії – головне православ'я, демонструють вірність ісламу, збільшують культурні і демографічні переваги мусульман у місцях свого переселення. Нині діти таких мігрантів у російських школах уже складають 10–15% учнів, для яких російська мова, культура і традиції не є рідними. За прогнозами, на початок 40-х рр. XXI ст. ця частка перевершить 30% учнів. Неприйняття мусульманами звичаїв і традицій корінних жителів призводитиме до наростання конфліктів, релігійної нетерпимості. Крім того, приріст населення за рахунок малоосвічених його представників сприятиме рухові РФ не до прогресу, а прискорюватиме її деградацію. Тим більше, коли на території РФ уже проживають мільйони представників інших культур, зокрема мусульман, буддистів.

Для запобігання подібним негативним явищам Президентом РФ було видано Указ «О национальных целях развития России до 2030 года» від 21 липня 2020 р., метою якого було зосередження зусиль для перелому несприятливих демографічних процесів у цих регіонах, збільшення чисельності слов'янського населення, підвищення якості життя громадян, формування комфортних умов для їхнього проживання, безпечного екологічного середовища. Для збільшення переселення населення з європейської частини РФ у депресивні регіони мають бути створені сприятливі соціальні й економічні умови для інтеграції мігрантів в середовище корінного соціуму відповідних регіонів [25].

У новій Стратегії національної безпеки РФ від 2 липня 2021 р. до найважливіших завдань віднесено «збереження народу Росії, розвиток людського потенціалу, підвищення якості життя і добробуту громадян» та «зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей, збереження культурної та історичної спадщини народу Росії». В іншому місці Стратегії мовиться про збереження духовних цінностей «большинства русской нации, ее национальной идентичности». Мету сформульовано чітко: «защита традиционных российских духовно-нравственных ценностей, культуры и исторической памяти осуществляется в целях укрепления единства народов Российской Федерации на основе общерусской гражданской идентичности, сохранения исконных общечеловеческих принципов и общественно значимых ориентиров социального развития» [26].

Витіснена країнами Західної Європи (ЄС) та США із Європи на другорядні позиції, обмежена у зв'язках із країнами Атлантики, Росія рішу-

че вдалася до формування власного геополітичного Євразійського блоку в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) на чолі з Китаєм. Попервах Росія знаходила належну підтримку з боку Китаю. Але після того як політичний і економічний вплив РФ з кінця ХХ ст. у азійському регіоні почав катастрофічно знижуватися, геополітичний маятник усе більше почав схилитися на користь Китаю. Від початку ХХІ ст. спостерігається експансія Китаю в усі сфери економіки і політики Сибіру і Далекого Сходу (ДС) та суміжних із ним країн. А з перетворенням КНР на економічну наддержаву активізувалися її претензії на гегемонію в АТР. Від 2020 р. КНР посилила експансіоністську політику по захопленню ринків країн АТР. Утворена Китаєм з 15-ма країнами цього простору зона вільної торгівлі без участі Росії засвідчила збіг інтересів країн АТР щодо Сибіру і ДС. Економічна, військова та демографічна перевага країн АТР над РФ у регіоні дедалі унаочнюється.

З одного боку, за світовими мірками східна частина РФ, дуже перенасичена населенням у порівнянні із Заураллям, іншими такими холодними за кліматичними умовами регіонами. Сибір та ДС складають майже 13 млн км², понад 75% усієї площі РФ. За Уралом проживає до 17% населення РФ, тоді як у північних територіях Канади, найбільш подібних до клімату Сибіру і ДС, проживає менше 1% населення цієї держави. З іншого боку, значна чисельність населення на сході країни у царські та радянські часи досягалася штучно, щоб мати належну противагу населенню Китаю, яке стрімко зростало. Упродовж 60-х – середини 80-х рр. великого приросту населення Сибіру (плюс 6 млн) та ДС (плюс 4,3 млн) вдалося домогтися штучно, завдяки нечувано високій оплаті праці, іншим значним соціальним пільгам та привілеям. Із розпадом СРСР усе це обвалилося. Самостійна РФ не спроможна підтримувати соціальні та побутові блага тамтешніх жителів на рівні радянських часів. Через це населення Сибіру та ДС різко почало мігрувати до південних і європейських регіонів, чи вдаватися до еміграції з пострадянського простору. Ця тенденція триває. Сьогодні питома вага жителів цих регіонів складає понад 16 % населення РФ: у Сибіру проживає понад 16 млн, а на ДС – понад 7 млн. За прогнозами фахівців у цих регіонах відбудеться найбільше скорочення населення: станом на 2050 р. воно складатиме у Сибіру – понад 10 млн, на ДС – усього 4 млн.

Після здобуття Росією незалежності відкрилися кордони для масової трудової міграції з КНР, Кореї та експансії бізнесових кіл Японії. Це актуалізувало етнічну, економічну та безпекову проблеми. Від 2000 р. у Кремлі почали вживати активні заходи для соціально-економічного розвитку Сибіру і ДС, підвищення російського чинника у житті азійської

частини Росії, бо вже зараз у ділових стосунках там англійська мова переважає російську, а через кілька десятиліть на побутовому рівні розмовлятимуть головне китайською, японською і корейською мовами. Масовість і фаховість, працездатність та організованість китайських мігрантів складає найбільшу проблему для російського етносу ДС та Сибіру. Мають місце думки про те, що 150-річна історія «жовтого питання» у Сибіру і на ДС вирішується нині завдяки прискореному розвитку КНР та підвищенню рівня життя у цій республіці на тлі низьких показників у РФ. У 2018 р. ВВП Китаю склав 13,61 трлн дол., Японії – 4,97 трлн., США – 20,54 трлн., а РФ – всього 1,66 трлн. дол. США. Реальна заробітна плата в РФ та КНР сильно змінилася не на користь першої. У 2011 р. зарплата у РФ складала 795 дол. США, а в КНР – 539 дол. США. У 2015 р. ці показники становили відповідно 558 дол. США проти 830 дол. США, а у 2016 р. – 547 дол. США проти 847 дол. США [27, 2) с. 424, 425].

Усі прилеглі до прикордонного периметру (понад 62 тис. км.) великі території РФ в умовах санкційних обмежень переживають негативні соціально-економічні та демографічні явища, що лавиноподібно звалилися на них. Особливо це стосується суміжних районів РФ та КНР. У 20-і роки ХХІ ст. у провідних галузях Сибіру та ДС потужно запрацювали китайські компанії із залученням своїх співвітчизників (видобування корисних копалин, деревообробна промисловість, торгівля). Тривалий час у цих регіонах трудові мігранти з країн СНД, особливо з Центральної Азії, явно переважали китайців. Але від 2018 р. приплив мігрантів з країн СНД, ЦА різко знизився. У Сибіру та особливо на ДС склалася дуже серйозна проблема. Вперше упродовж багатьох десятиліть країни – демографічні донори перестали компенсувати навіть природне зменшення населення Зауралля. Російсько-китайське прикордонне торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво на ДС та в Сибіру набуло одностороннього характеру. Китай отримав масштабні переваги у прикордонних регіонах завдяки вкладеним великим інвестиціям, збільшується їхній відрив в економічному розвитку від решти земель РФ, виникає потенційна загроза їхнього переходу під економічне домінування і захоплення Китаєм сировинних і земельних ресурсів, нерухомості та встановлення повного контролю Китаю над економікою ДС та Сибіру. Спроби РФ покращити соціально-економічне становище, пом'якшити демографічний дисбаланс і закріпити достатню кількість кваліфікованих кадрів на землях Зауралля коштом власних інвестицій та «руського» населення є непосильними для Москви намірами.

У всіх інших прикордонних регіонах РФ також не вдається вирівняти дисбаланс на власну користь. Соціально-економічні проблеми при-

кордонних регіонів РФ різко загострилися після запровадження санкцій західних країн проти неї, набули політичних ознак, оскільки більшість прикордонних регіонів РФ є спірними з боку сусідніх держав. Суміжні землі РФ з іншими державами перебувають у стані глухої периферії та ізоляції, різко відстають у політичній, економічній, соціально-економічній, демографічній, духовній сферах у порівнянні як із центральними регіонами РФ, так і з сусідніми державами, що робить їх перспективи непередбачуваними. Територіальні претензії до Росії мають усі сусідні з нею держави, окрім України та Білорусі. Попри це, у Москві вважається, що саме Україна відіграє центральну роль у реалізації планів США і НАТО для прискореного витіснення РФ з європейської політики, стримування та ослаблення її військово-технічного розвитку, спотворення ролі Росії в історії цивілізаційних процесів та у розвитку людства.

Хоча Далекий Схід не є панівним суб'єктом РФ, проте він має стратегічне значення, є гарантом національної безпеки, захисту сухопутних і морських кордонів, територіальної цілісності Росії. ДС складає 6,216 млн. км² (36,4% території РФ). На цій більш як третині Росії проживає всього 4,9% населення країни – до 7 млн осіб. Серед проблем ДС найгострішими є природно-кліматичні, географічні, соціально-економічні та політичні виклики. 2/3 території ДС належить до зони вічної мерзлоти і лише 1/10 його території придатна для повноцінного життя людини, тому на ДС інфраструктура набула дуже низького рівня розвитку, відсутні постійні транспортні шляхи. Соціально-економічні умови на ДС є мінімальними для життя і діяльності людини. Фахівці припускають, що освоєння ДС та розвитку його інфраструктури можливе при збільшенні населення цього регіону до 125 млн, що перевищило б нинішню чисельність у 18 разів. Реалізація цих планів перебуває за межами можливого. Розвиток інфраструктури обходиться дуже дорого. Проект будівництва залізничного сполучення Якутськ – Магадан коштує до 1,7 трлн руб., а будівництво мосту між материком і островом Сахалін коштуватиме 600 трлн руб. Такі кошти у РФ немає, тому ці важливі проекти не стали пріоритетними. Першочерговій реалізації підлягають розвиток північної морської логістики, збільшення на прикордонних із КНР територіях пунктів пропуску між обома країнами, складських приміщень, холодильних комплексів для зберігання сільськогосподарської та морської продукції.

Сибір і Далекий Схід РФ усе більше потрапляють під безпосередній вплив процесів, що відбуваються в АТР, де проживає біля 40 % населення планети, динамічно розвиваються усі країни, які за темпами розвитку економіки і нових технологій випереджають РФ. Наростання економічної залежності ДС від зарубіжних інвестицій породжує незворотні тен-

денції, загрози для територіальної цілісності держави. РФ намагається не втратити такий величезний простір, що простирається від побережжя Тихого океану до Уральських гір, і є надзвичайно багатим на природні ресурси. Успіхи РФ у цьому питанні залежать від темпів розвитку економіки, вирішення соціальної та демографічної проблем, створення сприятливих умов для проживання населення, розвитку інфраструктури і транспортних комунікацій. До початку 20-х років XXI ст. влада РФ про це добре знала, але ніяк не діяла [28, с. 418, 419, 420].

Великі надії влада покладає на реалізацію до кінця 2025 р. основних положень Стратегії просторового розвитку РФ щодо зупинення зазначених негативних процесів. Успішне виконання її положень передбачає перехід економіки країни від кризового стану до сталого зростання, що має справити позитивний вплив і на соціально-економічну, демографічну й екологічну сфери, особливо віддалених регіонів. До таких належать більша частина Сибіру, весь ДС та Північ РФ. У серпні – вересні 2021 р. влада РФ обговорювала плани будівництва за рахунок країн СНД у Сибіру 3–5 міст із населенням від 0,3 до 1 млн. Вживаються заходи для будівництва нових населених пунктів та підприємств у цих регіонах і переселення туди трудових ресурсів. У радіусі 30 км навколо Владивостока заплановано сформувати міста-супутники з 300 тис. жителів. Спокусливим виглядає закон РФ про виділення кожному громадянину РФ безоплатно на ДС 1 га землі для будівництва житла, ведення фермерського господарства чи організації підприємницької діяльності. У м. Благовіщенську Амурської області у всіх середніх школах з 1-го вересня 2022 р. запроваджується вивчення китайської мови. У зв'язку з цим російські загарбники намагаються масово вивозити на ДС громадян з окупованих територій України. Це один із елементів спецоперації РФ в Україні. Завданням України є після завершення переможної війни повернути депортованих українців додому [29].

Радикальним кроком слід вважати пропозицію Путіна «реформувати систему державного управління Далеким Сходом... на зразок російських імператорських генерал-губернаторств, підпорядкувавши цивільні відомства, служби і структури військовим адміністраціям». Для розв'язання гострої демографічної проблеми запропоновано розробити програму переселення на ДС жителів із демографічно перенасичених регіонів. Курування цих питань покладено на ФСБ, МВС та МО РФ. В разі успіху такої політики на східних кордонах РФ буде створено «мультиетнічний буфер», що перешкоджатиме китайській міграції, «знижить загрозу включення цих територій до сфери політичного впливу Китаю». Зменшення чисельності населення, масовий відплив кадрів та молодого покоління з цих регіонів продовжується. Нарощуваних адміністратив-

них і силових заходів недостатньо для перелому негативних тенденцій задля збереження і зміцнення територіальної цілісності країни на ДС і у Сибіру [30, с. 428].

Реалізація цих перспективних планів навіть не починалася. Замість дієвого реагування на актуальні виклики, поєднання і гармонізацію політики національної безпеки (воєнної, інформаційної, цивілізаційної) та соціального розвитку (соціально-економічного, науково-технологічного тощо) влада РФ зосередилася на розвитку оборонного комплексу й системи безпеки. З посиленням централістських тенденцій прискорилося формування тоталітарного устрою, який обумовлює подальше ослаблення економічного потенціалу РФ, відставання від темпів розвитку передових держав, суттєве скорочення надходжень до бюджету з усіма негативними політичними і соціальними наслідками.

Станом на 1 січня 2022 р. населення РФ складало 145,5 млн (1,9% населення світу), з яких «русские» становили до 116 млн, тобто 80,6%, а інші народи – 29 млн, тобто понад 19 % (дані Держстату РФ). Інші дані свідчать, що населення РФ у червні 2022 р. складало 138 млн. Відповідно до попередніх результатів останнього Всеросійського перепису населення, що завершився 14 листопада 2021 р., кількість населення РФ склала 147,2 млн проти 145 млн перепису 2010 р., чисельність населення збільшилася на 2,05 млн, приріст склав 1,4% [31].

Викликає серйозне занепоєння те, що перепис населення РФ восени 2021 р. було проведено не за чинними класичними нормами, а його результати може бути сфальсифіковано. Влада приховує катастрофічне зменшення чисельності населення в країні, що безпосередньо засвідчує провал її соціально-економічної політики. Враховуючи значну питому вагу росіян, які традиційно ухиляються від перепису населення, а також обтяжувальні фактори – пандемію, недовіру державним органам, озлобленість масовою корупцією, безкарністю діяльності олігархічних кланів, високим рівнем брехні з боку влади – під час цього перепису кількість неохочих брати у ньому участь була високою. У країні низький рівень довіри до влади, згуртованості і солідарності суспільства, дуже високий рівень шахрайства. Значна частина людей РФ боїться за конфіденційність своїх даних, бо мають неоподатковані банківські рахунки, отримують неофіційну зарплату у конвертах. За даними опитування порталу SuperJob частка таких росіян РФ складала 19%. Так, жителька Санкт-Петербургу пояснила свою неучасть у перепису наступним чином: «Я не верю и не доверяю правительству своей страны! Все коррумпировано, и вокруг одно вранье. В садик без взятки не попасть, в нормальную школу тоже, в налогах мелкий бизнес утопили – уже захлебываемся! В

бесплатной медицине хамство, некомпетентность, кроме “зеленки” и бахил за деньги, ничего нет. Страна просто в руинах. Я коренной житель Санкт-Петербурга, родилась и выросла тут. Я не хочу помогать такому государству, не хочу прилагать никаких усилий для него. Моя позиция – быть взаимной к такому правительству: как они ко мне, так и я к ним!» [32].

На основі статистичних і соціологічних даних, науково-експертних висновків, публікацій авторитетних вчених РФ, матерілів про масову еміграцію росіян з країни, про серйозні процеси депопуляції населення можна констатувати: перепис населення було проведено не за загально-прийнятими стандартами, а оприлюднені його попередні результати не відповідають дійсності, вони сфальсифіковані навіть із урахуванням населення окупованого Криму та всіх тимчасово працевлаштованих кількох мільйонів мігрантів на території РФ. Є всі підстави припустити, що нинішні результати перепису населення РФ штучно завищені на багато мільйонів осіб.

Демограф О. Ракша (Москва) занепокоєний тим, що контингент організаторів перепису 2021 р. стабільно формується з адміністративно-управлінської та освітньої системи, а це значить, що «якість перепису може знову бути поганою». Другою проблемою він вважає «завищення чисельності населення у регіонах», оскільки органи влади регулярно роблять такі підтасовки. О. Ракша звернув увагу й на таку важливу обставину, що «майже одні і ті самі люди на місцях прагнуть керувати як підрахунками кількості населення під час перепису, так і голосів на виборах, а також статистикою захворюваності коронавірусом». Остаточні підсумки перепису має бути підбито навесні 2023 р. Слушними виглядають застереження О. Ракші: чим неякіснішими будуть результати перепису, тим більше допускатиметься серйозних помилок з боку керівництва держави, від яких страждатиме величезна кількість людей [33].

За даними ООН 2020 р. у наступні 30 років населення світу зросте на 35%, а РФ – скоротиться на 7% і ледве перевищить 102 млн. Професор МДУ А. Антонов вважає, що чисельність населення РФ у 2050 р. може скоротитися навіть до 70 млн. У нинішній Росії 2/3 сімей мають одну дитину, 22% – дві дитини, 6% – троє дітей, решта – 4 і більше дітей. Інший професор Ю. Крупнов наголошував, якщо до 2035 р. питома вага багатодітних сімей (троє і більше дітей) не сягне половини усіх сімей (нині вони складають 7%), то чисельність населення РФ на кінець XXI ст. скоротиться до 80 млн [34].

Різке скорочення чисельності населення є найбільшою проблемою і небезпекою для РФ. Серед причин депопуляції населення слід відзначи-

ти: суперечливі результати економічного розвитку країни, падіння реальних доходів основної частини населення, постійна наявність високої питомої ваги людей, яка належить до категорії бідних; наростання стратифікаційного розшарування суспільства, соціальної нерівності громадян; погіршення ситуації на ринку праці, у сфері зайнятості; зниження освітнього і науково-технологічного потенціалу; значну еміграцію російських фахівців, особливо молоді до західних країн; функціональну слабкість інститутів соціального захисту та уповільнення соціальної мобільності російських громадян. Непосильним тягарем являються значні витрати на утримування ОПК, а також на ведення повномасштабної війни проти України, погіршення рівня медичного обслуговування росіян та наростання проблем із отриманням медичної допомоги. Низькі показники тривалості життя населення, особливо серед чоловіків, переважання показників смертності над народжуваністю, складне житлове, фінансове становище більшості молодих сімей, ускладнення доступу до соціальної інфраструктури в умовах комерціалізації освіти, охорони здоров'я спричинили різке скорочення населення РФ. Значний вплив на депопуляцію населення справляє масовий алкоголізм, куріння, наркоманія, неякісне харчування, відсутність жорсткого контролю за поширенням цих товарів у країні. Гострою залишається проблема з дитячими садочками і школами у перенасиченій населенням європейській частині РФ та масовим їх закриттям у депресивних регіонах Сибіру та ДС, що підсилює демографічну кризу у РФ. Для подолання депопуляції населення необхідне радикальне підвищення рівня фінансування соціально-економічної сфери, медичного обслуговування, профілактики захворювань, підвищення якості праці медичних установ і працівників, розвитку національної фармакології, підвищення рівня середньої смертності чоловіків до цих показників у жінок. Депопуляція населення РФ є наслідком домінування упродовж століть загарбницької політики, постійних воєн за розширення території та поневолення чужих народів, перетворення її на імперію, що зазіхає на світове панування. Величезні мілітарні витрати цілковито покривалися коштом народних мас, становище яких було кріпацьким. Унаслідок такої злочинної економічної та соціальної політики упродовж багатьох століть людські ресурси були остаточно вичерпані. У радянський період настав фатальний кінець колишньому великому «руському» народові. Його становий хребет було зламано, а джерела поповнення потенціалу виснажилися і стали невідтворюваними у незалежній РФ. Свідченням загострення демографічної проблеми є стрімке скорочення чисельності населення Росії – надто власне «русской» національності.

Для подолання негативних тенденцій у сфері народонаселення влада РФ має внести радикальні зміни у свою діяльність, забезпечивши домінування соціально-економічних інтересів над усіма іншими напрямками її внутрішньої і міжнародної політики. Для започаткування стабільних темпів розвитку економіки, соціальної і культурної сфер, ефективного використання потенціалу величезних регіонів і раціонального освоєння природних багатств, владою РФ у наступні 10–15 років має бути проведено дві важливі реформи політико-правового і технологічного характеру: скасувати жорстко централізовану систему управління і запровадити справжні основи федералізму, сформувати правовий і демократичний устрій, відновити миролюбиву зовнішню та консолідовану внутрішню політику; потужно сприяти розвитку економіки, переходу її від сировинного до високотехнологічного характеру. Усе це позитивно вплине на становище російського та інших народів РФ, докорінно покращить соціально-економічну та демографічну ситуацію [35, с. 149–160, 161–164]. Якщо цього не буде забезпечено у ближчі роки, то депопуляція населення та інші негативні демографічні процеси прискоряться, що породить катастрофічні економічні, національні, соціальні та безпекові загрози для РФ.

Використані джерела та література:

1. За реальной чертой бедности в России оказалось почти 50% населения. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/za-realnoy-chertoy-bednosti-v-rossii-okazalos-rochti-50percent-naseleniya-1030249605>; В России в 2022 году резко повысился уровень бедности. URL: <https://www.dw.com/ru/rosstat-soobschil-o-rezkom-rostebednosti-v-rossii/a-62133592>
2. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва, 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-2/>; Ткаченко В.М. Україна: Guo vadis - куди йдемо? Київ: ГО АПН, 2017.
3. Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarno-bt.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokouyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih->; Самые высокие зарплаты в России получают жители северных городов и Москвы. URL: <https://1prime.ru/news/20211004/834865493.html>; Средняя зарплата в России в 2022 году от Росстата. URL: gogov.ru/articles/average-salary; Средние зарплаты в Москве в 2022 и 2021 году. URL: <https://bdex.ru/moscow>
4. Россиянам для финансовой независимости нужна зарплата в 75 тысяч рублей. URL: <https://1prime.ru/finance/20210611/833908018.html>
5. Росстат подтвердил оценку инфляции в РФ за 2020 год на уровне 4,9 %. URL: <https://www.interfax.ru/business/744841>; Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarnost.org/news/rosstat-zafixiroval-samuyu-vysokuyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih.html>; Росстат оценил инфляцию в 2021 году. URL: <https://www.gazeta.ru/business/news/2021/12/29/17082661.shtml>; Годовая

- инфляция в РФ в апреле ускорилась до 17,83 %. URL: <https://www.m24.ru/news/ehkonomika/13052022/461119>
6. Доходы населения России. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Доходы_населения_России#Расслоение_по_доходам.
  7. Огризко В.С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДП», 2021. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
  8. Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarno-bt.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokouyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih-html>
  9. Росстат зафиксировал самую высокую инфляцию для малоимущих. URL: <https://www.solidarno-bt.org/news/rosstat-zafiksiroval-samuyu-vysokouyu-inflyatsiyu-dlya-maloimuschih-html>; Минимальная зарплата в 2022 году вырастет на 825 рублей. URL: https://1prime.ru/state_regulation/20210723/834278523.html
  10. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
  11. Подсчитан уровень безработицы в России к концу 2022 года. URL: <https://lenta.ru/news/2022/03/29/unemp/>
  12. Доля расходов на еду у россиян подскочила до 10-летнего максимума. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/dolya-raskhodov-na-edu-u-rossiyan-podskochila-do-10-letnego-maksimuma-1030101083>
  13. Сергей Миронов послул белгородцам справедливость и богатство. URL: <https://fonar.tv/article/2015/09/07/sergey-mironov-posulil-belgorodcam-spravedlivost-i-bogatstvo>; Огризко В.С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДП», 2021.
  14. Огризко В.С. Розпад Росії: загроза чи шанс? Київ: ДП «ГДП», 2021.
  15. Жилищная проблема и пути ее решения в современных условиях. URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/9/455/>
  16. Шутова Л.А. Жилищная проблема и ее решения в современных условиях в РФ. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/11334768.pdf>
  17. Росстат представляет первую оценку ВВП за 2020 год. Официальный сайт Федеральной службы государственной статистики (Росстат). URL: <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Xks15F7q/GDP-2020-1.pdf>; Россия ставит рекорды. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5230405>; В России стали строить больше жилья. URL: <https://mir24.tv/news/16504968/rosstat-v-rossii-stali-stroit-bolше-zhilya>
  18. Росстат раскрыл долю российских семей, проживающих в частных домах. URL: <https://www.rbc.ru/economics/18/05/2021/60a249d39a/79759d5b3f054>
  19. Крылова И.А. Демографический кризис в современной России и его возможные негативные социальные последствия. *Соционауки*. 2008. №3 (51). URL: <https://socionauki.ru/journal/articles/130214/>
  20. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
  21. Ракша А. Либо вакцинироваться, либо умирать. <https://www.currenttime.tv/a/statistika-po-koronavirusu-i-politika-v-rossii/3/3844507.html>
  22. Рогов К. Избыточная смертность, которой можно было избежать. <https://www.currenttime.tv/a/statistika-po-koronavirusu-i-politika-v-rossii/3/3844507.html>
  23. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>
  24. Шпак В. Філософія нашої історії. Черкаси: Брама країна, 2009.

25. Указ Президента РФ від 21 липня 2020 р., № 474 «О национальных целях развития России до 2030 года». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63728>.
26. О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации: Указ Президента РФ от 02.07.2021 г. № 400. *Российская газета* 03.07.2021 г. URL: <https://rg.ru/2021/07/03/putin-utverdil-strategiiu-nacionalnoj-bezopasnosti-rf.html>
27. The World Bank. URL: <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>; Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
28. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
29. Освоение Сибири и Дальнего Востока: от Ермака до Хабарова и до наших дней. URL: https://24smi.org/far_ts/296230-osvoenie-sibiri-i-dalnego-vostoka-rossiei-ot-ermak.html; Российские школы с 1 сентября переводят на изучение китайского языка. URL: <https://lenta.ua/rossiyskie-skoly-s-1-sentyabrya-perevodyat-na-izuchenie-kitajskogo-yazyka-120857/>; Секретар РНБО Олексій Данилов. РФ проводить масову депортацію захоплених українців на Далекий Схід. URL: <https://lenta.ua/ru/rf-provodit-massovuyu-deportatsiyu-zahvachennyh-ukraintsev-na-dalnyi-vostok-120260/>
30. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
31. Росстат объявил предварительные итоги переписи: численность населения составила 147 млн. человек. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5303585>; Orban: a haborus inflacionak csak a bekevel lehet veget vetni. URL: <https://www.karpatinfo.net/2022/7/1/orban-haborus-inflacionak-csak-bekevel-lehet-veget-vetni-200061116>
32. Предварительные итоги Всероссийской переписи населения. <https://rg.ru/2022/05/30/ptedvaritelnye-itogi-vserossijskoj-perepisi-naseleniia.html>
33. Предварительные итоги Всероссийской переписи населения. <https://rg.ru/2022/05/30/ptedvaritelnye-itogi-vserossijskoj-perepisi-naseleniia.html>
34. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>; 19. Эра одностепенности. Сможет ли Россия восстановить большую семью URL: <https://demografplatforma.ru/?p=1138>
35. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва, 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-4-1/>

УДК 94:321.64+327 (479.25) "ХХ"

І.В. Ткаченко

кандидат історичних наук

ЗОВНІШНІ ОРІЄНТИРИ І ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО У ВІРМЕНІІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Розглянуто особливості пострадянського існування незалежної Вірменії у 90-хх рр. ХХ ст. Показано, що основи внутрішньої та зовнішньої політики держави були визначені наслідком війни за Нагорний Карабах.